

ФОРМА ПРОПОВІДІ ЯК ПРООБРАЗ ЕСЕ У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ БАРКИ

У статті проаналізовано жанрові особливості релігійно-філософських есе Василя Барки зі збірки «Вершник неба». Показано, як у цих текстах проповідницькі ознаки взаємодіють із есеїстичними.

Ключові слова: есе, релігійно-філософська есеїстика, проповідь, гомілетика.

В статье проанализированы жанровые особенности религиозно-философских эссе Василя Барки со сборника «Всадник неба». Показано, как в этих текстах черты проповеди взаимодействуют с эссеистическими характеристиками.

Ключевые слова: эссе, религиозно-философская эссеистика, проповедь, гомилетика.

The article analyses the genre peculiarities of the Vasyl Barka's religious-philosophical essays from the book «The Rider of the Sky». It shows how in these texts the features of the sermon interact with essay characteristics.

Key words: essay, religious-philosophical essays, sermon, homiletics.

Актуальність дослідження специфіки жанрових особливостей релігійно-філософських есе В. Барки вмотивовано такими чинниками: з одного боку, есеїстика активно розвивається у творчості сучасних українських письменників (Ю. Андруховича, Є. Барана, І. Бондаря-Терещенка, Я. Гояна, О. Забужко, В. Медвідя, П. Мовчана, К. Москальця, Т. Прохаська, Є. Сверстюка та багатьох інших), з іншого – теоретичне осмислення і створення національної концепції цього гібридного жанру в українському літературознавстві лише розпочинається. Аналіз останніх досліджень та публікацій (І. Артамонової, М. Балаклицького, Н. Іванової, Н. Мирошкіної, С. Шебеліста) свідчить про інтерес літературознавців до таких аспектів проблеми, як жанрові характеристики есе та його структура, місце есеїстики серед інших видо-родових форм літератури, тематична та стильова класифікація есеїстичних творів тощо. У той же час бракує студій, присвячених есеїстичному доробку конкретних авторів, що дозволило б створити цілісну картину розвитку цього гібридного жанру на українському ґрунті.

Нехудожня проза В. Барки – важлива ланка в історії розвитку вітчизняної есеїстики. Вона репрезентує релігійно-філософський напрямок жанру й демонструє, як есеїстична форма, що традиційно асоціюється з легкістю, відкритістю до інших точок зору, релятивністю, може вільно функціонувати в межах догматичного християнського світогляду. Мета пропонованої розвідки – дослідити специфіку жанрової форми релігійно-філософських есе письменника, що склали збірку «Вершник неба» (1965 р.).

Якщо почати з жанрових означень, то «релігійно-філософські есеї» – це дефініція самого В. Барки [1, с. 243], яку приймають і упорядники антології «Координати» Б. Бойчук і Б. Рубчак. Натомість С. Павличко воліла б їх краще називати «проповідями»

[12, с. 383], очевидно, маючи на увазі, що проповідницький (дидактичний, повчальний) елемент у їхній смисловій структурі безперечно переважає, зводячи елемент есеїзації, філософування до мінімуму.

З автобіографії В. Барки дізнаємося, що збірку «Вершник неба» склали, в основному, недільні виступи письменника на радіо «Свобода» [1, с. 243]. Саме ця комунікативна спрямованість (орієнтація на слухачку аудиторію – людей різного віку, рівня освіти, смаку – з метою пропагувати Слово Боже) і визначила особливості композиції і стилю текстів. Вони лаконічні (більшість – розміром до трьох сторінок), написані доступною для загалу мовою, витримані в урочистому дусі Святого Письма. Попри зовнішню тематичну монолітність, крім текстів власне проповідницького характеру, що мають метою донесення смислу Слова Божого до свідомості людей, можемо виокремити інші тематико-композиційні утворення: коментар-пояснення до апокаліптичних образів «Одкровення Іоанна Богослова» («Орлина книга»), тлумачення символічного значення церковних таїнств («Божественна літургія»), міркування над глибинним змістом поеми Т. Шевченка («Правда «Неофітів»»), роздуми над місцем барокової культури, зокрема архітектури (храмобудування) в українському духовпросторі («Козацька церква»).

Повернемося до текстів, що складають основний масив збірки, тих, які, очевидно, й виходили в циклі «Недільні розмови» на радіо «Свобода», і спробуємо з'ясувати, наскільки і в якому вигляді їхня проповідницька настанова допускає входження елементів есеїзму в композиційно-стильову структуру.

Аналіз форми текстів показує, що вона у більшості випадків відповідає традиційній побудові релігійних бесід-повчань: думка чи алегорична картина з Біблії пояснюється в низці тлумачень і прикладів. Подібна

композиція (думка-інваріант, її конкретизація, приклади), як доводить М. Епштейн, аналізуючи «Досліди» М. Монтеня, складає умовний скелет будь-якого есе: «За своєю початковою структурою есе – це, по суті, каталог, перелік різних міркувань, що стосуються одного факту, чи різноманітних фактів, які стверджують одну думку» [13, с. 133]. Звичайно, міркування і приклади, якими послуговується В. Барка, як уже зазначалося, короткі, доступні, повчальні, що продиктовано виховною метою. Так, в есе «Уділ Закхея» центральною тезою є слова з Біблії: «Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне». Цю думку-інваріант (будьте смиренними – вбогими духом) автор увиразнює численними прикладами, які засуджують гординю: народні вислови і легенди; факти з історії (поразка короля Карла XII – результат його страшної гордості; невдачі армій СРСР 1941-1942 років, а потім німців – кара «за демонічну зухвалість і тортури сталінщини» та «за пекельну гординю гітлерівщини і її жорстокість» [2, с. 9]; слова Т. Шевченка, отців церкви, апостолів, нарешті, Спасителя; біблійна історія про скромного Закхея. Початкову думку письменник розвиває у судженнях-варіантах: матеріалізм сучасності – «адська гордість супроти неба»; «смиренність відчиняє двері вічного рятунку»; «смиренність – це відкриті очі, що бачать духовне світло Боже» [2, с. 9-10].

У сучасній гомілетичі (розділ богослов'я, що розглядає проблеми теорії та практики проповідницької діяльності) проповідь визначається як звернення до слухача з бажанням допомогти йому зрозуміти послання Бога і відгукнутися на нього. При цьому важливо усвідомлювати відповідальність місії проповідника – «передати послання Бога, а не своє власне», наголошує один із найавторитетніших теоретиків і практиків проповіді С. Норт [10, с. 15]. Це той суттєвий момент, який відрізняє власне проповідь від релігійного філософування і який тому практично унеможливує проникнення в її тканину есеїстичних рефлексій, що ризикують призвести до неортодоксальності. І твори В. Барки, вважаємо, відповідають цій центральній настанові – перед нами тлумачення Біблійних слів, сюжетів, фундаментальних понять християнства, що опирається на текст Святого Письма як першооснову і не допускає відхилення від нього.

За два тисячоліття християнської історії погляди на мету, завдання, особливості проповіді мало змінилися. Про характер ранньохристиянського проповідування, як зауважує Н. Мечковська у своєму дослідженні «Мова і релігія» [9], можна скласти уявлення з Нагорної проповіді Ісуса Христа: вселенськість порушених проблем, простота і щирість інтонацій, усний, підкреслено не книжний характер, комунікативно-риторична виразність і майстерність, переконувальність інтонацій тощо. Як і два тисячоліття тому, сучасні проповідники, у тому числі й В. Барка, стурбовані есхатологічними проблемами і прагнуть донести до слухача-читача світло Христової істини, аби урятувати душі людські від пекла. Тематично проповідь також практично не зазнала змін, адже за будь-яких умов (історичних, соціальних, національних) вона призначена пропагувати Божественну правду, що є сталою і

вічною, тому «хоча проповідь повинна виходити із земних реалій, вона не може орієнтуватися на них» [4, с. 13]. Так і у В. Барки бачимо вічні для проповідництва теми про істинність і сутність віри, любов і жертву Ісуса Христа, велич смиренності та гріх гордині тощо. Реалії сучасності, історична доба входять у Барчині тексти, в основному, як антитеза до світлої правди Христової – його пасажи про дикість і безглуздя сталінського тоталітаризму є ілюстрацією думки про втілення сил зла у земному житті як результат людського безвір'я.

Бачимо, що тексти збірки «Вершник неба» відповідають за змістом і призначенням жанру проповіді. Але зауважимо, що аналізовані «проповіді» В. Барки не можна назвати повною мірою вдалими, зважаючи на гомілетичні настанови: автор практично нехтує традиційно усталеними для цього жанру вимогами комунікативної спрямованості та емоційної переконливості – принаймні, так воно виглядає на перший погляд. Ми не зустрінемо в Барчиних виступах звернень до слухача, питань до нього, закликів, порад, як то мусить бути. Для порівняння розглянемо тексти сучасників В. Барки – письменників-проповідників І. Барчука [3] та І. Власовського [6]. Хоча їхні твори виразно репрезентують різні типи вдачі авторів, а, відповідно, й стилістику проповідей, вони об'єднані спільним бажанням навернути слухача до життя у Христі.

Тексти І. Барчука мають виразну адресацію, насичені фігурами звертання, причому інтимізованого характеру («дорогі слухачі», «улюблені радіослухачі», «друзі мої», «дорогі брати і сестри», «коханий друже» тощо). Автор усіяко підкреслює прагнення поділитися з аудиторією думками, своїм досвідом («Лежить у мене на серці запропонувати усім...» [3, с. 175], «З ласки Божої чую сьогодні побудження від Духа Святого поділитися з вами думками зо Слова Божого...» [3, с. 113]). Його проповіді – це, справді, звернення до слухачів, вони побудовані з постійним відчуттям присутності адресата. Автор усіяко намагається зімітувати діалог: запитує і дає можливі відповіді аудиторії, уявно моделює хід думки пересічного слухача, дискутує з віртуальними опонентами, закликає, пояснює, радить, благає. Сама побудова його виступів підкреслено логічна: письменник намагається переконливо аргументувати й безсумнівно довести істинність проголошеної на початку тези, тому часто вживає вирази на кшталт «давайте поглянемо», «бачимо», «отже», «варто підкреслити», «тому», «накінець», «давайте перевіримо». Прагнення вплинути на слухача, достукатися до його серця засвідчує часте використання риторичних фігур запитання, вигуку, повтору, градації. Ці проповіді насичені простими житейськими прикладами, часто з особистого досвіду самого автора, ситуаціями, що повинні стосуватися кожного, а тому виглядати життєво необхідними і переконливими. Загалом, на наш погляд, радіовиступи І. Барчука є класичним зразком протестантського типу проповіді та якнайкраще відповідають декларованому гомілетикою усвідомленню високої ролі проповідника та унікальності в певному розумінні кожної проповіді: «Проповідник – це людина, що

вмирає і говорить з людьми, які також стоять на порозі смерті. Наскільки б іншими були багато проповідей, якби проповідник вірив у те, що в нього є остання можливість привести загублену душу до Ісуса» [13, 53].

Натомість у В. Барки максимум, що можна побачити, – це використання форми множини першої особи, причому не «ми» як єдина аудиторія («ви» – слухачі та «я» – проповідник разом), а «ми» як усе людство («Ми всі – під строгим наглядом, і всі – з провини, що їх згадав апостол, пророкуючи про наші останні дні» [2, с. 66], «І ми самі – нашими гріхами, переслідуюм і раним Христа» [2, с. 73]). Не занадто переймається автор і такою стороною проповіді, як необхідність зацікавити, привернути увагу слухача: його тексти в цьому плані очевидно поступаються проповідям І. Барчука та І. Власовського, які насичені яскравими прикладами з сучасного життя і доводять життєву потребу істини Євангелія для кожного. Загальна мета проповіді, яка у С. Норта означена як «проінформувати, впевнити, надихнути» [13, с. 85], у В. Барки реалізується не стільки за рахунок комунікативно-риторичної майстерності, як шляхом звернень до біблійного тексту і роздумів над ним. Це не виключає емоційності викладу, зовсім ні. Однак емоційність В. Барки іншого характеру – не заклично-переконливого, а скоріше художньо-образного. Експресивні образи есе митця (розп'ятого Христа, страждань Ісуса, його крові) впливають на читача емоційно.

Книга І. Власовського «Живе слово» репрезентує православні традиції проповіді з її тяжінням до книжного характеру: серйозна цитатія Слова Божого, посилання на авторитет отців церкви. Його радіовиступи – це читання тексту Біблії, переповідання окремих сюжетів і тлумачення їх, роз'яснення незрозумілих слів і місць. (Одразу зауважимо, що виділені нами протестантський і православний типи проповіді є загальною тенденцією, але не абсолютним правилом. Так, проповіді православного священника О. Меня, наприклад, близькі до демократичного, дружнього тону виступів баптиста І. Барчука). Характер серйозного неквапливого розважання текстів І. Власовського деякою мірою нагадує тон «Вершника неба» В. Барки, і щоб усвідомити різницю текстів останнього від «чистої» проповіді, продуктивним, на наш погляд, буде порівняння текстів обох письменників, базованих на тій самій євангельській історії, – про учнів Ісуса на Генісаретському озері.

Свою проповідь «Житейське море» І. Власовський починає переповіданням історії про бурю на озері, страх учнів і вчинок Петра, який із вірою в Учителя ступив на воду й пішов, а злякавшись, почав тонути. Письменник бачить в цьому епізоді «чудову науку для окремих людей і цілих народів у їхньому земному житті – це образ людського життя в світі з вірою в Бога і, навпаки, з ослабленням, а то й втратою» [6, с. 94]. Далі автор повертається до назви проповіді, акцентуючи, що на мові церкви житейським морем називають людське життя. Невеликий відступ – про складність долі моряків і особливої ролі для них віри й надії на Господа – виокремлює біблійну метафору

житейського моря, у якому безперестанку б'ють хвилі пристрастей (думка підкріплена цитатою з Біблії). Люди віри в цьому бурхливому морі повинні мати тверді переконання, упевненість в Істині, що дає їм відчуття стабільності й рівноваги (знову цитовано Святе Письмо). Наступний аспект порушеної проблеми – теза про сумнів, коли людина перестає сподіватися на Божу силу, як шлях до страху, що призводить до деморалізації в житті особистості і цілих народів. Письменник роз'яснює думку про потопання в житейському морі – це можуть бути хвилі гріхів, пристрастей, трудів, нестатків, самоти, безнадії (власне, до шляху страждання благоволив Бог – підкреслює автор), але Ісус завжди готовий подати руку. Це, на думку проповідника, перший рівень сумніву, який сигналізує про втрату в чудесне, але не втрату самої віри (адже є безсумнівна надія на руку Христа). Другий рівень – сумнів, що веде до безвір'я, – має своїм результатом загибель душі, і цю думку, як годиться, автор знову увиразнює цитатою з Біблії. Завершує проповідь аналогія між індивідуальним життям в бурхливому морі світу і церквою-кораблем, кормчий якого – Ісус Христос (знову цитата), отже, плавання ковчега-церкви (а значить, віруючих) у житейському морі буде завжди убезпеченим допомогою самого Господа. Цю фінальну думку автор також завершує біблійною цитатою. Бачимо, що перед нами поєднання двох структурних типів проповіді: заснованої на уривку і на темі – почавши з тлумачення євангельського сюжету, автор вибудував проповідь, присвячену темі житейських випробувань і значення віри в людському існуванні. Постійним авторитетом для письменника виступає Слово Боже – цитатами з нього підкріплено практично кожен новий поворот авторської думки.

Проповідь-есе В. Барки «Віра і сучасний сумнів» теж розповідає про Петра, який, тонути, попросив допомоги у Христа. Але сама назва роботи, звернімо увагу, говорить про трохи змінене й розширене тлумачення відомої євангельської історії.

Початок тексту – життєве кредо людини і письменника В. Барки: «Усі ключі до розуміння сучасності – в Євангелії». Автор переконаний, що Святе Письмо було, є і залишиться найвищою, найсучаснішою книгою, у якій розкриваються проблеми усього життя людського, бо Слово Боже – це Істина, яка є позачасовою і незмінною.

Перший рівень інтерпретації оповідання про Петра – такий, як і в усталеній проповідницькій традиції, зокрема і в І. Власовського, – ми (людство), як і Петро, йдучи до Ісуса, забули про нього, настрахані смертельними валами житейського моря. А далі – новий поворот думки, вже суто Барчиного спрямування: тонемо ми щодня в хвилях «матеріальщини». Відзначимо, що матеріалізм як неправдивий, збіднений, звужений світогляд – одна з мішеней критики есеїста, і думку про убивчість матеріалізму для душі, творчості він розвиває у своїх роздумах постійно. Короткими штрихами письменник переносить картину Петрового сумніву і порятунку на життя кожного християнина: ми, тонути душами і почувши голоси пастирів церкви, – рятуємося, відчуваючи

докори сумління. Здається, автор повернувся до початкової теми, але наступним абзацом знову розширює її, акцентуючи аспект внутрішньої боротьби в кожному з нас: вона між серцем (читай: вірою) і думкою (читай: логічним раціоналізмом). Наголосимо: протиставлення ідеалістичного і раціоналістичного світоглядів – одна з центральних опозицій у нехудожній прозі В. Барки. Письменник-християнин переконаний, що досягнути Бога розумом, інтелектом неможливо, а от віра відкриває духовний зір, яким єдино і можна побачити й відчутти велич трансцендентного, – подібно до ліричного героя поезій Митрополита Іларіона (І. Огієнка), який стверджує:

Я Бога серцем і душею

Любовно чую й пізнаю,

А ум істотою своєю

Не бачить Бога і в Раю! [цит. за: 7, с. 221].

Есеїст апелює до сучасної науки, яка, на відміну від науки XIX століття, що витворила позитивістську картину буття, схиляється до теорії креаціонізму і моделює світ як «величезну думку». Наступна теза увиразнює протиставлення релігійного і матеріалістичного світогляду: письменник із боєм говорить про одноманітний і безрадісний образ сірого світу, витворений матеріалізмом. Ця думка видається нам особливо характерною для Барчиної творчості, адже вона полемічна щодо штампів про християнство як «духову пустиню сумної «господипомилущини», «долину печалі» [11, с. 38] і т. п. Істинно віруюча людина з відкритою душею сприймає світ як прекрасну, а значить, радісну еманацию Божого Провидіння, і усвідомлення чудесності всього оточуючого («сонця ... зірок, місяця, блискавки, моря і квіту» [2, с. 95]) перетворює одновимірний сірий малюнок всесвіту на глибоку і яскраву вічну дійсність. Таким радісно-захопленим вітанням природи, як угління Божественної краси і мудрості, сповнені й проповіді О. Мєня: він також показує прірву між «сірим видовищем» світу, яке спостерігає душа у години мороку, душевної пригніченості, і «чарівними творіннями», коли ми дивимось на них як на велику ікону природи [8, с. 146].

Весь другий розділ есе «Віра і сучасний сумнів» присвячено розвитку антитези *серце – думка*. Безсумнівну перевагу серця – єдиного шляху до Бога – В. Барка аргументує незбагненною природою дійсності «невидимого неба»: вона настільки відмінна від того, що бачать наші очі в матеріальному світі, що ми не можемо досягнути її, намагаючись раціонально пояснити і спираючись на емпіричний земний досвід – ось чому образи «Апокаліпсису» Іоанна Богослова настільки символічні й підкреслено неземні, лише вони можуть віддзеркалити сутність «тойсвітнього» життя. Наступна варіація центральної антитези вибудовується автором у світі мистецтва: шедеври літератури й малярства, як і творчість загалом, переконаний есеїст, можливі лише з прийняттям істини Святого Письма, а занедбання духовного джерела веде до занепаду в мистецтві. Письменник перераховує імена тих, хто приймав правду символів Біблії і чия творчість була вершиною розвитку національних літератур: Вольфрам фон Ешенбах,

Данте, Мільтон, Гете, Шиллер, В. Гюго, Т. Шевченко – і хоча не називає імені П. Тичини, здається, попередньою тезою про занепад творчості при відході від віри уже готується до поглибленого дослідження лірики поета під цим кутом зору, адже в подальшій есеїстиці В. Барки саме доля автора «Сонячних кларнетів» стане своєрідною формулою на означення життєдайного впливу Христової істини на митця. Вибудовує автор і низку імен художників, чії живописні полотна засвідчили Божественне осяяння: Джотто, Белліні, Перуджино, Ботічеллі, Рафаель, Тіціан, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі, Фра Анжеліко, Тінторетто – великі італійці, творчість яких знаменувала височину Відродження. Згадує і сучасника Ван Гога, чудесність робіт якого – від духа віри. Одразу наголосимо: подібні екскурси в історію літератури й живопису, як і галерея імен велетнів світового мистецтва, – абсолютно не в дусі проповіді. Ми можемо, звичайно, зустріти в інших богословів посилення на думки не лише Отців церкви чи відомих проповідників, а й діячів культури, але це імена кількох безсумнівних авторитетів для людини-християнина: М. Гоголя, Т. Шевченка, Гете, М. Толстого, Ф. Достоєвського та небагатьох інших. Цитуються їхні слова про значення Євангелія або переповідаються повчальні історії з їхніх творів чи особистого життя. Ситуація ж у текстах В. Барки зовсім інша: його проповіді-есе, звернені до пересічного слухача (не мистецтвознавця), наповнені матеріалом, який не є актуальним для такої аудиторії, – у цьому ми вбачаємо головну особливість Барчиних роздумів, що є безсумнівним мінусом для проповіді, але певною мірою може свідчити про початки есеїзму як настанови на саморозкриття особистості автора. В. Барці більше болять викласти свої власні погляди, ніж переконати у чомусь слухача або дати йому поради.

У подальшому розвитку центральної теми проповіді-есе спостерігаємо ще кілька відгалужень-поглиблень: автор змальовує чудо літургії, яке «ідол» думки беззастережно відкидає; розмірковує над природою логічного розсуду і бачить його кровні зв'язки з сумнівом, а відтак, недостатність і безмежну малість; піднесено зображує велич жертви Ісуса-Агнца, усвідомити значення якої теж можна лише серцем, повним віри, а не інтелектом. Найбільшу перемогу людини письменник знаходить у здатності звільнити свою душу від «ідола» сумніву, раціоналізму, холодного розуму. Як це контрастує з афористичними словами Дж. Бруно: «Сумнів – це початок мудрості!» Мудрість, за В. Баркою, – довіряти серцю. Закінчуючи статтю «Віра і сучасний сумнів», автор знову повертається до біблійної історії про маловіра Петра, знову констатує подібність до цієї ситуації стану усього людства, що потопав в гріхах.

Бачимо, що в підході до проблеми сумніву як такого В. Барка категоричніший за І. Власовського: для нього не існує якихось рівнів цього явища (більшого, меншого, абсолютного), є лише антонім до віри, а значить, сумнів – це безвір'я. Гадаємо, точка зору есеїста суголосна тезі християнського філософа М. Бубера про віру і невір'я (а не «маловір'я»), який,

аналізуючи слова Ісуса Христа, доходить висновку, що «мова взагалі не йде про ступінь, інтенсивність, кількісні відмінності: зовсім мізерної кількості, одного «гірничного зернятка» субстанції справжньої віри вже досить» [5, с. 242]. У цьому зв'язку не погоджуємося зі словами С. Павличко про консервативний, середньовічний характер релігійності В. Барки [12, с. 384] – на наше переконання, письменник агітує за абсолютну віру, а вона лише такою і може бути в усі віки, все інше – відступ від неї.

Отже, спираючись на Біблію, пояснюючи й увиразнюючи її окремі історії, образи, В. Барка у збірці «Вершник неба» розвиває коло своїх, важливих особисто для нього проблем, у силовому полі яких постійно й обертається його есеїстика: віра і безвір'я, іdealізм і матеріалізм, творчість з відчуттям присутності Творця і псевдотворчість, серце, дароване через нього містичне надпізнання і безсилля розуму в пізнанні

вищих правд. Його есе-проповіді, позначені простотою і доступністю, все ж мало комунікативно спрямовані, а більшою мірою сконцентровані на цих центральних, для автора, проблемах, що й видається нам прикметною рисою есеїстичного характеру. Побудовані подібно до традиційних проповідей, вони, однак, не відзначаються зверненням до адресата, не містять елементів прямих повчань, закликів, запевнень тощо. Натомість маємо ситуацію емоційного впливу на реципієнта через прийоми художньої образності – теж крок до есеїзації манери. Головна, на наш погляд, риса, що вирізняє Барчині есе-проповіді, – це звернення до сфери високої творчості й постійне наголошування на життєдайній силі Святого Письма для митця.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у вивченні тягlosti Барчиних традицій релігійної есеїстики в сучасній українській літературі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барка В. Автобіографія / В. Барка // Українське слово : Хрестоматія укр. літ. та літ. критики ХХ ст. / [упор. В. Яременко]. – Кн. 3. – К. : Аконті, 2001. – С. 236–243.
2. Барка В. Вершник неба / Василь Барка. – Львів : Свічадо, 1998. – 152 с.
3. Барчук І. Радіоблагостія «Голос Євангелії в Україну» / І. Барчук. – Торонто ; Чикаго : Дорога правди, 1971. – Т. 1. – 313 с.
4. Біленко Т. Феномен слова в християнському культі України / Т. Біленко. – Дрогобич, 1993. – 95 с.
5. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М. : Республика, 1995. – 464 с.
6. Власовський І. Живе слово: Збірка духовних бесід на церковні свята й різні випадки / І. Власовський. – Нью-Йорк : Бавнд Брук, 1958. – Ч. I. – 157 с.
7. Жила В. Християнські мотиви в українсько-канадській поезії / В. Жила // Збірник тисячоліття християнства в Україні, 988-1988 / [О. Баран, О. Герус]. – Вінніпег : Українська вільна академія наук в Канаді, 1991. – С. 211–225.
8. Мень О. Світло в п'яті с'яє / О. Мень. – Львів : Свічадо, 1995. – 200 с.
9. Мечковская Н. Язык и религия : [пособие для студентов гуманитарных вузов] / Н. Мечковская. – М. : Агентство «ФАИР», 1998. – 352 с.
10. Норт С. Проповедование: человек и метод / С. Норт. – Донецк : Libre, 2002. – 228 с.
11. Орїон Я. Бог і релігія: Основне питання / Я. Орїон. – Гамільтон : Об'єднання українців рідної віри, 1984. – 407 с.
12. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : [монографія] / С. Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 447 с.
13. Эпштейн М. Законы свободного жанра (Эссеистика и эссеизм в культуре Нового времени) / М. Эпштейн // Вопр. лит. – 1987. – № 7. – С. 129–151.